

КОМПИЛАТИВНА ТВОРБА ОТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА СВ. КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ, СВ. АНДРЕЙ КРИТСКИ И СВ. ЙОАН ДАМАСКИН ЗА ПРАЗНИКА
УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО В НОВОБЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ ОТ XVII, XVIII и XIX
ВЕК

Елисавета Ненчева
Институт за литература, БАН

A Compilation of the Works of St. Clement of Ohrid, St. Andrew of Crete and St. John of Damascus on the Dormition in Vernacular Bulgarian Manuscripts of the 17th, 18th and 19th Centuries

The article is devoted to an unstudied and unpublished eulogy for the Dormition, found in manuscripts of the 17th, 18th and 19th centuries, written in the vernacular. The work is a compilation in which texts for the great feast of St. Clement of Ohrid, St. Andrew of Crete and St. John of Damascus are combined. The copies of the text in vernacular manuscripts Lovech 4, from the end of the 17th century, NBKM 721 from the 18th century and NBKM 1078 from the 19th century are remarkable both for their composition and their language, a testimony to the peculiarities of the north central and northwestern literary schools. The copy of the compilation in manuscript Lovech 4 is part of the literary production of the group of manuscripts "togizi" and preserves traces of the original archetype of the compilation work, based on the eulogy for the Dormition by St. Kliment Ohridski. Examination of the compilation showed the method of the Late Medieval scribe who with competence combined excerpts from famous authors to create a new work celebrating the fest.

Статията е посветена на непроучено и непубликувано похвално Слово за Успение Богородично, което се намира в ръкописи от 17, 18 и 19 век, написани на народен език. Творбата представлява компилация, в която са съединени текстове за големия празник на св. Климент Охридски, св. Андрей Критски и св. Йоан Дамаскин. Преписите на текста в ръкописи, написани на народен език – Ловеч 4, от XVII в., НБКМ 721 от XVIII в. и НБКМ 1078 от XIX в. са забележителни както с композицията, така и с езика си, свидетелство за особеностите на централно-северните и северозападните книжовните школи. Преписът от компилацията в ръкопис Ловеч 4, който е част от книжовната продукция на групата ръкописи „тогизи“ и пази следи от оригиналния архетип на компилативната творба, създадена върху основата на похвалното Слово за Успение Богородично от Климент Охридски. Изследването на компилацията показва метода на книжовника от Късното средновековие, който съчетава извадки от популярни автори, за да създаде ново произведение, прославящо празника.

Похвалата за Успение Богородично от Климент Охридски е сред произведенията, които се разпространяват за празника в славянската ръкописна традиция. Така в южнославянските кирилски ръкописи (писани между XIII и XVII в.) според К. Иванова¹ се включват 16 творби, разнообразни по жанр – три слова за празника от Герман, патриарх

¹ Иванова 2008: 607–618.

Константинополски (634–733), анонимна похвала, приписвана на Йоан Златоуст (349–407) (включена в Германовия сборник и Михановичевия хомиляр от XIII в.), две от трите слова от Андрей Критски, архиепископ Йерусалимски (650–740), Слово за празника от Григорий Палама (1296–1359), сведения за живота на Богородица от Епифаний Кипърски (310/320–403), две слова от Йоан Дамаскин (675–749) (от общо три слова за празника, писани от автора), анонимно апокрифно слово, апокрифен разказ, приписван на Йоан Богослов, беседа от Теофан Керамевс, архиепископ Тавроменийски (1129–1152), позната само по един препис (в панигирика на Владислав Граматик от 1479 г. – РМ 4/8), както и още едно апокрифно слово с името на апостол Тома².

1. Компилативна творба за празника Успение Богородично (нататък КУБ)

Под № 62 и 63 в т. 1 от Събраните съчинения на Климент Охридски, са посочени преписи от Похвално слово за Успение Богородично в два късни сборника – № 721 и № 1078 от сбирката на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София³. Въпреки, че наличието им за празника Успение Богородично е известно, текстовете не са изследвани по-подробно до момента, не е уточнен техният състав и историята на текста. В ръкопис № 721 заглавието на творбата гласи: М(с)цъ ав(ъ)г(ъ)с(с) єї сл(о)во похвалное, на прѣмирное, прѣставленіе прѣвл(с)веніе, вл(д)ѣци, наше, вѣы. ѿ сло(в). Климе(н)та папы, римскаго, и ан(д)реа, архіе(с)кпа, іер(с)ли(м)ска(го). Б(с)лви ѿ(ч). за м(л):– Нач.: Єто сега свѣтливо настанало є праз(д)енство. Єлате, възлюбленныи и прѣвл(с)венныи хр(с)тіане, това є прѣдивное таинство.

Заглавието на текста в № 1078 е следното: М(с)ца авгоуста єі. Слово похвалное на премирное прѣставленіа прѣвлѣгословеніа вл(д)ѣце наши в(д)ци събранное ѿ слово климента папи римскаго и андреа архіе(с)па іер(с)лимскаго в(д)ви ѿ(ч): – Нач.: Єто сега, светливо насталав празднѣство єлата възлюбленныи, и прѣвл(с)вени хр(с)тіане това є прѣдивное таинство.

Определението събранное показва, че книжовникът е оценил характера на текста и го е отбелязал в заглавието. В изданието на съчиненията на Климент Охридски за преписа в НБКМ 1078 е отбелязано: „Същата компилация, написана на още по-жив новобългарски език.“⁴ Следвайки тези формулировки като първоначален опит за определение на текста, ще наричам произведението „компилативна творба“. Изследвайки текста, установих наличието и на трети препис от компилативната творба – без начало, поместен в ръкопис

² Йорданова 2003: 275–284; Miltenova 2018: 197–198.

³ Цонев 1923: 375–377; Стоянов, Кодов 1964: 389–391.

⁴ Климент Охридски 1970: 761.

от колекцията на Регионалния исторически музей в Ловеч, датиран от края на XVII в. , л. 341б – 347а (изгубен е лист 342), запазена е част от заглавието: М(с)ць авгѹсть, єї слово Похва(л)ное на Прѣми(р)ное Прѣставленіе Прѣвл(с)веные вл(д)ѹцы ншѣе бдѣе, събран'ное ѿ сло(в) Климѣ(н)та...; нач.: ...ніе като испадна: не можѣ да трѣпи Като глѣдаше създаиіето на свожѣть обра(з), сирѣ(ч) насъ, в то(л)кози зло паднале.

2. Археографски данни за ръкописите Ловеч 4, НБКМ 721 и 1078

(2.1) Регионален исторически музей (РИМ) в Ловеч № 4

Ръкопис РИМ – Ловеч 4 (нататък Л 4) не е издаден, опис на съдържанието му е публикуван за пръв път в статията на О. Младенова, Н. Петкова и Е. Узунова от 2016 г.⁵. Според предоставените археографски данни, ръкописът е дамаскин, писан на хартия, съдържа 261 л. с размери 202 на 147 мм., без начало и без край, на места липсват листове, подвързията не е запазена. Според означението на листовите ръкописът е бил много по-обемен. Отбелязани са пет вида водни знаци, които го датират приблизително от края на XVII в. Авторките смятат, че книжовникът, писал този паметник, се е обучавал в „книжовната практика на карловско-кукленската писмена продукция, без да достига майсторството на най-добрите ѝ образци“⁶. Езикът е новобългарски, с източнобългарски диалектни особености. В правописа се употребява голяма носовка, която е както на етимологичните си места, така и на мястото на малка носовка. Малката носовка се среща спорадично.

Ръкописът съдържа следните произведения: л. 95а – 109б: За блудния син от Дамаскин Студит (без начало); 109б – 140а: За второ пришествие от Дамаскин Студит; л. 140б–153а: За поста от Дамаскин Студит; 153а – 160б: За поста и покаянието от Йоан Златоуст; 160б – 174б: За поклонението на кръста от Дамаскин Студит; 174б – 190б: За душевното покаяние; 190б – 202а: Слово за св. 40 мъченици; л. 202а–206а: За война Таксиот от Картаген, който възкръснал; л. 206а – 232б: За Благовещение от Дамаскин Студит; л. 232б – 256а: За погребение Христово от Дамаскин Студит; л. 256а – 303б: Мъчение на св. Георги от Пасикрат; л. 304а – 307б: Поучение против пиянството; л. 307б – 341б: За Преображение от Дамаскин Студит; л. 341б – 347а: За Успение на св. Богородица от Климент Охридски (без начало); л. 347а – 353а: За излизането на душата на душата от

⁵ Младенова, Петкова, Узунова 2016: 447–452. Дигитално копие ми е предоставено от О. Младенова, за което ѝ изказвам голяма благодарност.

⁶ Младенова, Петкова, Узунова 2016: 448.

тялото; л. 353а – 360б: За дявола как дойде при великия Антоний да се покае; л. 360б – 365б: За змията, която дава жълтици (без край).

Изследователките отбелязват, че „текстологическият анализ на Л 4 е още в самото си начало“⁷, но и че ръкописът съдържа 11 слова от типа „тогизи“⁸ (едно от тях е компилативната творба за Успение Богородично), чиито езикови белези сочат, че авторът преработва произведения, написани на архаичен език“, в активното в края на XVII и началото на XVIII в. източнобългарско средище „тогизи“. Изследователките също така подчертават, че „подобни предпочитания (бел. моя – към преработване на произведения, написани на архаичен език) имат и авторите на текстове от типа „тогизи“, които намираме в ръкописи, свързани с кръга на новобългарските дамаскини от втора група“⁹.

(2.2). Ръкопис № 721 (344) от колекцията на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, според описа на Б. Цонев представлява дамаскин от началото на XVIII в. (нататък НБКМ 721)¹⁰. В сегашното си състояние (преподвързване през 90-те години на XIX в. и след съвременна реставрация на книжното тяло), съдържа 110 л. и е без начало и край. Ако е имало обозначения на номера на словата или на тетрадите, днес те не личат поради обрязването на листовите. Според Б. Цонев писмото и украсата на ръкописа са „подражание на средногорските дамаскини“, а също така, „покрай червено“, кописът употребява и „синьо мастило“ (в украсата на заглавия). Той намира и воден знак на хартията – три луни, но днес не са видими. Езикът е новобългарски. Правописът е едноеров, голям ер се среща само в предлози. Писмото е определено като полууставно, „средногорско“. Съдържа изображения на св. Димитър, св. архангел Михаил (неоцветени), св. Георги (оцветено). Словото за Успение Богородично е маркирано с украсена цветна заставка. Ръкописът е описан и в сводния каталог на ръкописите в България¹¹.

Б. Цонев, автор на описа на НБКМ 721, не е отбелязал наличието на още две произведения в състава на ръкописа – Слово за Рождество Богородично (компилативна творба на базата на поучение от Климент Охридски за Рождество Богородично) за 8 септември (без начало) и Чудото във Влахерна (за същия празник, без край) – поместени

⁷ Младенова, Петкова, Узунова 2016: 451–452.

⁸ Делението на дамаскините по типове спрямо показателните наречия е установено от Б. Велчева (Велчева 1964: 159–233); приема се единодушно в научната литература. Вж. Младенова, Велчева 2013.

⁹ Младенова, Петкова, Узунова 2016, пак там.

¹⁰ Цонев 1923: 375–377.

¹¹ Христова и колектив 1982: 257, №700.

между края на компилативната творба за Успение Богородично и началото на Словото за 40 Севастийски мъченици.

Според състава си НБКМ 721 е класифициран от Е. Дьомина като принадлежащ към групата дамаскини от I новобългарски тип, към която спадат и Тихонравовият дамаскин, Протопопинският, Копривщенският, Троянският дамаскини, ръкопис НБКМ 1073 от края на XVIII в. и др.¹² Съставът на НБКМ 721 обаче е редуциран – съдържа по-малко на брой статии, представени според подредбата, в която се намират в Тихонравовия дамаскин; към общия състав от статии, характерен за I новобългарски тип, в НБКМ 721 са добавени компилативната творба за Успение Богородично – в състава на дамаскините от I новобългарски тип липсва изобщо творба за Успение Богородично, добавено е и Словото за 40-те мъченици, което е поместено след текста на компилацията в ръкописа, последно запазено произведение и е без край .

Ръкописът съдържа следните съчинения: л. 1а–2б: продължение и край на Слово за Въздвижение на Кръста; л. 3а – 16б: Дамаскин Студит. Мъчение на Евстатий (за 20 септември), без край; л. 17а – 25б: продължение и край на Успение на Йоан Богослов; л. 26а – л. 31б: Житие на Петка Търновска, за 14 септември; л. 32а – 48б: Дамаскин Студит. Мъчение на Димитър Солунски; л. 49а – 63б: Дамаскин Студит. Повест за чудесата на архангелите Михаил и Гавриил; л. 64а – 74б: Дамаскин Студит. Житие на Николай Мирликийски, (за 6-ти декември).; л. 75а – л. 97б: Дамаскин Студит. Мъчение на Георги Победоносец (за 23 април); л. 98а – л. 100б: Похвално слово за Успение Богородично от Климент Охридски („папа Римски“) и Андрей, архиепископ Йерусалимски (за 15 август); л. 101 а – л. 102б: (без начало) Слово за Рождество Богородично; л. 102б – 104а: за същия празник – Чудото във влахернската църква в Цариград (без край); л. 104 а – 110б: Слово за св. Четиридесет мъченици (без край, последните листове са доста повредени).

Според данните от описа на Б. Цонев¹³ НБКМ 721 е бил доставен в Народната библиотека от Ст. Георгиев от с. Горна Кремена, където вероятно е бил преподвързан, бележката за това се датира от 90-те години на XIX в. В описа са отбелязани и други приписки от различни лица – изписани са имена и фамилии, както и поне седем топонима, свързани с Врачанско – Враца, селата Стубел, Ставерци, Старо село, Чирен, Три Кладенци, Баница, Влашко село (дн. село Царевец, Врачанско). Приписките са от XIX в. вероятно

¹² Дьомина 1968; Дьомина 1971.

¹³ Цонев 1923: 377.

бележат сложната история на ръкописа през този период, сред тях има и няколко датирани – приписката на Дако Петков от Старо село (л. 74б), който отбелязва годината 1852; в приписка от 1881 г. „поборник“, роден в с. Баница, но живял във Враца – Христо Георгиев – оставя бележка, че е чел ръкописа, и вероятно тази година индикира времето, в което книгата се е намирала във Враца.

(2.3). Ръкопис № 1078 от колекцията на Националната библиотека, в който се намира още един препис от творбата за Успение Богородично от Климент Охридски и Андрей Критски, представлява сборник от слова, датирани от началото на XIX в. (нататък НБКМ 1078)¹⁴. Състои се от 89 л. хартия, липсва воден знак. Подвързията е от дъски с кожа, с орнаменти отгоре, върху която са били монтирани закопчалки. Заглавията в ръкописа са изписани с червено мастило, „леко орнаментирани“. Пишат няколко ръце, което е отбелязано в описа. Писмото е нов полуустав и др. Езикът е новобългарски. Съдържанието му е пъстро, календарният ред не е спазен. Ръкописът е бил намерен в сбирката на Найдено Геров.

Ръкопис НБКМ 1078 включва следните творби: л. 1а – 18а: Мъчение и чудеса на св. Георги (за 24-ти април); л. 18б – 24а: Видение на апостол Павел. л. 24а – 29б: Сказание за богатия Йов¹⁵; л. 30а – 32а: Слово за монаха Малх, пленен от сарацините. л. 32а – 33б: Слово за християнина, съблазнен от еврейско злато; л. 34а – 36б: Слово за отроците от Ефес (за 22 октомври) л. 37а – 38а: Слово за жената, убила двете си деца заради мъж; л. 38б: Слово за раздаващите одеждите си на бедните. л. 39а – 50б: Слово за прекрасния Йосиф от Ефрем Сирийски; л. 51а – 53б: Слово за св. Теодор Тирон (за 1-ва събота от поста); л. 54а – 60б: Слово за Св. четридесет мъченици; л. 61а – 63б: Похвално слово за Успение Богородично, от Климент Охридски („папа Римски“) и Андрей архиепископ Йерусалимски; л. 64а – 69б: Речи избрани от древни мъже¹⁶; Домашните врагове на човека; л. 76а – 77а: Поучение за вредата от пианството; л. 78а – 79а: Слово от св. Нил за осемте зли страсти; л. 79б – 82б: Слово от св. Ефрем за светата литургия; л. 83а – 89а: Слова от Физиолога¹⁷; л. 89б: Слово от св. Йоан Златоуст за християнския живот.

Приписките в ръкописа са в по-голямата си част маргинални бележки и са разположени върху предната и задната вътрешна страна на корицата, сред тях личат

¹⁴ Стоянов, Кодов 1964: 389–391.

¹⁵ Naralambakis 2012.

¹⁶ Кузидова-Караджинова 2012: 218–221.

¹⁷ Стойкова 1994: 56.

записи на гръцки с кирилски букви, сметки и др.; на вътрешна корица № 1 се намира приписка, изписана с много малки букви, трудна за разчитане, задраскана: „рѣка пресвитера теодора“. Там личи и дата – 1807 г.

Освен разглежданата творба КУБ, произведения от Климент Охридски се откриват в състава и на други ръкописи от XVII до XIX в. В дамаскини от XVII до XIX в., предимно от I и II новобългарски тип, както и от IV и смесен тип се откриват преписи от три други Климентови произведения – Поучение за Рождество Богородично, Похвално слово за Св. Козма и Дамян и Похвално слово за св. Пророк Илия, проучени детайлно от Е. Мирчева¹⁸.

3. Произведения на Климент Охридски в късносредновековната традиция

Освен разглежданата компилативна творба за празника Успение Богородично, произведения от Климент Охридски се откриват и в състава и на други ръкописи от XVII до XIX в.¹⁹ В дамаскини от XVII до XIX в., предимно от I и II новобългарски тип, както и от IV и смесен тип се откриват преписи от три други Климентови произведения – Поучение за Рождество Богородично, Похвално слово за Св. Козма и Дамян и Похвално слово за св. Пророк Илия.

4. Климентовото Похвално слово за Успение Богородично в сборници от XIV–XVII в.

В късносредновековните български ръкописи Климентовото Слово за Успение Богородично – без следи от компилиране с други текстове – е поместено в състава на минейните сборници. Единственият препис от XVII в., който ми е достъпен за сравнение, се намира в ръкопис № 155 (9), Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (нататък НБКМ 155)²⁰. Ръкописът е миней за м. юли и август, от XVII в., принадлежал на Елешнишкия манастир, свързан е с дейността на Етрополската книжовна школа и Даниил Етрополски²¹. Добавянето на Похвалата на Климент Охридски е било извършено извън основния състав на ръкописа. Използвам този препис за сравнение, тъй като формално е близък по години на възникване до времето, от което е дошла до нас компилацията.

Друг препис на похвалното Слово на св. Климент Охридски се намира в ръкопис № 307 (152) от XIV в., от сбирката на Националната библиотека (нататък НБКМ 307)²².

¹⁸ Мирчева 2001: 129–201; вж. също Мирчева 1990: 480–487 и Мирчева 1992: 11–22.

¹⁹ Милтенова 1991: 88–93.

²⁰ Цонев 1910: 107–108; Христова и колектив 1982: 133, № 352.

²¹ Радославова 2020: 60–61, относно датирването на ръкописа вж и бел. 147, стр. 61.

²² Цонев 1910: 248–252; Христова и колектив 1982: 49, № 96.

Преписът предположително има по-съответстващ обем, по-близки стилистични особености спрямо предполагаемия протограф на компилативния текст. Ръкописът представлява сборник от две части, съдържащ избрани новоизводни жития и слова, с нарушен календарен ред. Във втората му част са включени две произведения за празника Успение Богородично – първото по ред от тях е Слово от Андрей Критски, следвано от Похвалата на Климент Охридски.

Похвалното слово от Климент Охридски за Успение Богородично е изследвано от В. Велинова, а модел на неговата композиция е публикуван и в книгата на Кр. Станчев и Г. Попов. Възприемам тук този модел, прилагайки го върху компилативната творба, поради композиционната ѝ близост с Похвалното слово на Климент. Използвам за контрастивния анализ по-долу преписите от Климентовото Похвално слово за Успение, намиращи се в ръкописи НБКМ 155 и НБКМ 307.

5. Извори на КУБ

КУБ започва с увод с характеристика на празника. Следва преход и повествование, състоящо се от мотивация, тълкувание и разяснение за празника – същата структура присъства и в Климентовото Похвално слово за Успение. Вместо риторичните тиради, които формират похвалната част, в компилацията са включени откъси от две слова за празника от Андрей Критски и откъс от едно Слово от Йоан Дамаскин. Непосредствено след това в компилацията са добавени няколко извадки от втората група риторични тиради от Климентовата похвала. Последната част от КУБ е молитва – тя отново следва текста и композиционната структура на Похвалното слово от Климент Охридски, с някои малки изменения. Тази структура на компилираната творба се наблюдава и в трите известни до момента нейни преписа.

Уводът на КУБ е съкратен и в трите познати преписа от компилацията – в сравнение с авторския текст на св. Климент по отношение на пасажа, в който се говори за учениците на Христос, които са се събрали, за да съпроводят Богородица в последния ѝ път. Не може да се докаже дали тази част е липсвала преди това в преписа от Похвалното слово, който е използван при съставянето на компилацията.

Следващият елемент от композицията на КУБ, както и в Похвалното слово от Климент Охридски се определя като преход, който съдържа мотивация за честването на празника,

представена чрез поредица от паралелни изрази²³. В преписите на Климентово Слово в НБКМ 155 и НБКМ 307 преходът започва с форми в творителен падеж (тобою и др.), повтаряни като анафора в шест изречения. КУБ следва плътно оригинала на Климент Охридски в тази част от текста, но в началото на всички фрази в НБКМ 721 и 1078 има замяна на местоимението тобою с изречения заради нѣѡ. Не може да се установи как е изглеждала тази част в Л 4, тъй като листът е изгубен.

След прехода следва повествование – и в оригиналното Слово на Климент Охридски за Успение, и в компилативния текст то включва разяснение на събитието и тълкувание²⁴. И в трите преписа от компилацията тази част от текста показва повече близост с преписа от НБКМ 307, отколкото с преписа в НБКМ 155 (датиран от XVII в.). Повествованието е претърпяло преработка, за да бъде по-достъпно за читателите и слушателите:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 1078	НБКМ 307	НБКМ 155
НЕ МОЖѢ ДА ТРЪПИ КАТО ГЛЕДАШЕ СЪЗ(Д)АНІЕТО НА СВОЖТЬ ОБРА(З), СИРѢ(Ч) НАСЪ, В ТО(Л)КОЗИ ЗЛО ПАДНАЛЕ (363а)	НЕ МОЖЕ ДА ТРЪПИ КАТО ГЛЕДАШЕ СЪЗДАНИЕТО НА СВОЮТЬ ОБРАЗЪ, СИРѢ(Ч) НА(С), ВЪ ТОЛ'КОЗИ ЗЛО ПАДНАЛЕ.(98б)	НЕ МОЖА ДА ТРЪПИ КАТО ГЛЕДАШЕ СЪЗДАНИЕТО НА СВОЯТЪ ОБРАЗЪ СИРЕЧЪ НАСЪ ВЪ ТОЛКОЗИ СЛѠ ВЪПАДНЕЛЕ (61б)	НЕ ТРЪПѢ ЗРѢТИ СЪЗДАНИЕ ОБРАЗА СВОЕГО ОБЕТАВАША И ВЪ ТОЛИКО ЗЛО ВЫПАДША, (257б)	НЕ ТРЪПѢ ЗРѢТИ СЪЗ(Д)АНІА ОБРАЗА СВОЕГО ОБЕТАВАШАГО, И ВЪ ТОЛИКО ЗЛОБЪ ВЪПАДША. (373б-374а)

Пример за близостта между преписа на оригиналното Климентово похвално Слово в ръкопис НБКМ 307 и преписите от компилацията е следващият пасаж, който липсва в преписа от похвалното Слово за Успение в ръкопис НБКМ 155:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 1078	НБКМ 307	НБКМ 155
ОТИ БЖ(С)ТВОТО МЪ Е БЕЗ'СТРАШНО, И БЕ(З)СЪМРЪТНОЕ СЪКОГИ, НЪ ЛЕГОМИ БѢШЕ НА ДВА СКОПОСА, БѢ И ЧЛѢКЪ : ЗАРА(ДІ) ТУИ СЪС' ЧЛВ(С)ТВОТО СЪМРЪТЬ ОУКЪСИ, А НѢ СЪС' БЖ(С)ТВОТО, (343б)	ОТИ БЖ(С)ТВОТО МУ БЕЗ'СТРАШНО. И БЕЗЪСМЪРТНО Е СЪКОГИ НЪ БѢШЕ НА ДВА СКОПОСА. И БѢ И ЧЛѢКЪ. ЗАРАДИ ТОВА СЪС ЧЛѢТСТВО СЪМРЪТЬ ОУКЪСИ, А НЪ СЪ(С)БЖ(С)ТВОТО. (л. 99а)	ОТИ БЖ(С)ТВОТО МЪ БЕЗ'СТРАШНО И БЕЗ'СМЕРТНОЕ СЪКОГИ НА БѢШЕ НА ДВА СКОПОСЪ БѢ И ЧЛѢКЪ ЗАРАДИ ТОВА СЪ(С) ЧЛѢТСТВОТО СЪМРЪТЬ ОУКЪСИ А НЕ БЖ(С)ТВОТО, (л. 62а)	БЖ(С)ТВО БО БЕСТРАСТНО И ВЕСЪМЪРТНО ПР(С)НО. НЪ ПОНЕ(Ж) БѢ СОУГОУБЪ И(С)СТВОМЪ, БѢ И ЧЛѢКЪ, ТОГО РАДИ ЧЛВ(С)ТВОМЪ СЪМЪРТЪ ВЪКОУСИ, А НЕ БЖ(С)ТВОМЪ. (л. 257б)	Липсва

²³ Повече за обема и функциите на прехода в Похвално слово за Успение Богородично у Велинова 1987: 159.

²⁴ Станчев, Попов 1988: 81–83.

В следващия пасаж в КУБ – в преписите Л 4 и в НБКМ 721 се съдържа част от текст, който липсва в преписите от оригиналното Климентовото Слово. Този текст е единственият пример за добавка в компилацията в сравнение с НБКМ 307 и 155, както и в преписа от КУБ, датиращ от XIX в. – в НБКМ 1078:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 1078	НБКМ 307	НБКМ 155
зара(дї) тѣй и прѣ(с)таа г(с)пдарица и сѣвогишна дѣвица мрїа майка бжїа, сѣс' плъть оукѣси сѣмръть, <u>прилиѣна</u> <u>безсѣмрътномѣ</u> , <u>на</u> <u>свожта рож'ба</u> <u>скопосѣть</u> <u>длъгот(ѣ) плаща</u> (343б-344а)	заради това и прѣсѣтаа г(с)пдарица и сѣвогиш'на дѣвица мрїа майка бжїа сѣс' плъть оукѣси <u>сѣмръть прилиѣна</u> <u>без'сѣмрътномѣ</u> <u>на</u> <u>своата рож'ба</u> <u>скопосѣть и</u> <u>длъгъть плаща.</u>	заради това и прѣсѣ(с)тае господарица и сегична девица марїа майка бжїа сѣс(с) плъть оукѣси	Того ради и сы пр(с)таа госпож(д)а и пр(с)но дѣа Марїа бжїа мѣи плѣтию сѣмръть вѣкоу си.	того ради сїа прѣсѣтаа и пр(с)но дѣаа глѣмаа марїа. мати бжїа, плѣтию сѣмръть вѣкѣси.

В следващата част от КУБ се съдържат извадки от две творби от Андрей Критски (едната в две редакции) и една от Йоан Дамаскин, които са обособени в дял, който заема мястото на почти изцяло съкратената похвала от композицията на оригиналното Климентово Слово. Не се наблюдават значими текстуални различия в тази част между трите преписа. Включената част, която разширява текста на похвалното Слово на Климент, представлява отново разяснение и тълкувание на събитието – празника Успение Богородично (в светлината на образците на риторичното наследство на Андрей Критски и Йоан Дамаскин), резултат от осмисляне и изтъкване на значението на празника. Оказва се, че при сравнение с достъпните ми преписи от словата на Андрей Критски и Йоан Дамаскин, съответствия в най-голяма степен се откриват в преписи на тези произведения, съдържащи се в Мардариев (Пахомиев) панеригик от 1509 г., № 56, сбирка на А. Ф. Гилфердинг, Руска Национална библиотека (Гилф. 56)²⁵ и в ръкопис № 4/8 от сбирката на

²⁵ Христова и колектив 2009: 199–209, № 79; ръкописът включва общо 6 творби за Успение Богородично. Ръкописът е използван по дигитално копие от Руската Национална библиотека, С. Петербург: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=476D106A-5093-474B-A2D4-025C5ACA0474> (достъп 10.12.2022)

Рилския манастир (панигирик на Владислав Граматик) (РМ 4/8)²⁶, и двата принадлежащи към Рилската книжовна школа²⁷.

Текстът на компилираната част в КУБ започва с почти дословно предаден откъс от Слово за Успение Богородично на Андрей Критски²⁸. То е познато в две основни редакции в балканската кирилска панигирична традиция.²⁹ Текстът от А-редакцията на Словото от Андрей Критски в преписа от ръкопис РМ 4/8 отговаря почти дословно на включената в компилацията част. Различията между двата преписа – в по-ранния ръкопис Л 4 и в НБКМ 721 от XVIII в. показват (съответните текстове в ръкописи 721 и 1078 от НБКМ са близки помежду си), че хипотетичният протограф на двата по-късни преписа личи опростяване на текста – прилагателното композита чюдноравное от по-ранния препис Л 4 в по-късните преписваче се чете чюдо рав'ное:

Л 4	НБКМ 721	РМ 4/8
<p>бѣше видѣніе ново въз истин'нѣ, и със' мьсль недоумѣваніе : жена нѣето прѣминъла съ(с) чистота скопо(с)на, и дето са на нѣето не възходи, пр(с)таа двѣца със' тѣло възлази. Самите серафим'ск(и) скопосе прѣминъла, <u>със' бжїе раздѣ(м) и чюдо: рав'ное рож(д)ество и и(!) на смръта прилично.</u>(364б)</p>	<p>бѣше видѣніе ново възистиннѣ и със' мисль недоумѣваніе . жена нѣето прѣминъла съ(с) чистота скопостна. и дето са на нѣето не възходи пр(с)таа двѣца съ(с) тѣло възлази самите серафимскыи скопосе прѣминъла. <u>съ(с) бжїе раздѣмь и чюдноравное рож(д)ество и и на смръта прилично</u> (л. 99б)</p>	<p>Бѣ оубв видѣніе ново въз истинноу и помыслы невъходно. Женоу, нѣса прѣввшь(д)шѣ ѳ(с)ства чистотоу. И иже на нѣсехъ невъходимаа сѣаа съ тѣломь шзетвоюущѣ. двѣоу, прѣповѣждающѣ серафимское ѳ(с)тво бгѣоразоумїа. (л. 181а)</p>

Пасажът отново подчертава изключителната същност на св. Богородица, превъзхождаща тази на серафимите, тъй като тя с тяло е преминала в небесните селения. Следващият пасаж от текста на КУБ също е близък до преписа на А-редакцията от Словото от Андрей Критски в Гилф 56 и РМ 4/8. За сравнение давам в тази таблица и

²⁶ Дигиталното копие ми е предоставено от А. Милтенова.

²⁷ Владиславов панигирик от 1479 г., за февруари – август, новоизведен, съдържа група от седем творби за Успение Богородично (Христова 1996: 64–109). Голям брой преписи от хомилии от Климент Охридски в български ръкописи от XV в. се срещат в ръкописи, създадени в Рилския книжовен кръг (Милтенова 1991: 85).

²⁸ Това произведение на Андрей Критски е отбелязано в ВHGа 1984: 1115, СРГ III: 8182. РГ 97: 1072–1089.

²⁹ Преписи от А-редакцията на същото слово, според К. Иванова, се срещат в панигирици и чети- минеи (новоизводни), от XV, XVI, XVII в., които съдържат голям група от слова за празника Успение – между две и седем; най-ранният препис от тази редакция на Словото се открива в споменатият ръкопис РМ 4/8. Б-редакцията на това слово на Андрей Критски е позната от преписи в чети-минеи, сборници със слова и жития и др. предимно староизводни, но и новоизводни от XIV в. (включени са в цитирания ръкопис НБКМ 307); според проучванията ми тази редакция на Словото не е свързана с добавения на това място в КУБ откъс (Иванова 2008: 615–616).

текста в Б-редакция на същото Слово, препис от която се намира в ръкопис НБКМ 307 – текстът е много близък до представения откъс от преписите в двата ръкописа от Рилската школа.

Л 4	НБКМ 721	Гилф 56	РМ 4/8	НБКМ 307
Когито раж(д)аше дѣйството и са не порѣши, тѣи и като оумрѣ пльта ѿ не изгни. Ѡ чюдо голѣмо: рождество) избѣгна ѿ гнилость (глоса в ляво поле ѿ тлѣ) и гробѣтъ гнилость не направи. (344б)	Когито раждаше дѣйството и са не поруши. Затова като оумрѣ, плъта и не изгни. Ѡ чюдо голѣмо. рождество избѣгна ѿ тлѣ гнилость и гробѣтъ гнилость не направи (л. 99б)	ѿко(ж) бѣ раж(д)а(юшїи) ложесна не растлише(с), сице и оумрѣши плъ(т) не растли се · ѡле чюдесе(мъ). рождество избѣже тлѣ, и гробѣ растлѣнїе не сътвори. (л. 538б– 538а)	ѿко же бѣ раждаюци ложесна не растлише се, Сице и оумрѣши плъть не растли се. ѡле чюдесе(м). рождество избѣже тлѣ, и гробѣ растлѣнїе не сътвори. (л. 181а)	ѿко(ж) бо раж(д)аюци ложесна не растлѣше(с). ѡле чюдесе(м). рождество избѣше тлѣ, и гробѣ не растлѣнїе съдѣла. (л. 255а)

Изтъкната е същността на Божията майка, в чиято утроба е отгледан Христос, неподвластна на смъртта, на гроба и тлението.

Следващият текст в компилираната част на КУБ има паралел в Слово на Йоан Дамаскин за Успение Богородично³⁰. В края на пасажа в Л 4 е употребена думата неисканно, докато в НБКМ 721 на същото място стои неизре(ч)нно ; оказва се, че в преписа от НБКМ 1078 също стои неисканно, за разлика от думата на същото място в НБКМ 721 (неизре(ч)нно) – т.е., това е един от малкото примери за близост – на ниво лексеми, между Л 4 и НБКМ 1078). Най-ранният препис от тази редакция, който показва близост до компилацията, отново се открива във Владиславовия панигирик (РМ 4/8) и в Гилф 56.³¹:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 1078	РМ 4/8	Гилф 56
ѡ какво дѣшѣта сѣнна и бѣопрїетное тѣло като са раздѣлѣваше, сѣ(с) свонїте. рѣцѣ	ѡ какво дѣшѣта сѣнна и бѣопрїетное тѣло като са раздѣлѣваше. сѣ(с) свонїте рѣцѣ гѣ бѣ на прїе по законѣ . дѣто	ѡ какво дѣшѣта сѣнна и бѣопрїетное телѡ като се раздѣлаваше сѣсвонїте си рѣце гѣ	Ѡ како дѣшѣу сѣнноуѡ бѣопрїетнаго тѣлесе раздѣлаемѣ, свонїма рѣцѣма	Ѡ како дѣшѣ сѣннѣю бѣопрїетнаго тѣлесе раздѣлѣемѣ, свонїма рѣцѣма всѣдѣтель

³⁰ ВНГа 1984: 1114; СРГ III: 8061; Kotter 1988: 471–500.

³¹ А-редакция на това слово, без край е позната само от препис в един ръкопис (ЗШв20 – чети-миней за септември с прибавки от отделни творби за други месеци, т.нар. Хилендарски метафраст, 1456 г. (Мошин 1955: 104–107; Богдановић 1982: 49, № 519), съдържа две произведения за празника Успение Богородично). Същото слово се разпространява в балканската кирилска традиция в една основна редакция (в съставите на панигирици и чети-миней, предимно новоизводни, от XV и XVI в.) (Иванова 2008: 612), както и в А-редакция, без край, включително в чети-миней от XV в.

<p>гѣ бѣ ꙗ пріе, почита по законъ, дето е по скопо(с) ровинна съща. със' члѣколюбіе и неиспитаны длъбоки работы [и?] неслѣгорѣсаны майка ꙗ себѣ си направи, истин'ски са възпльты а нѣ по привиденіе са направи члѣкъ. (344б – 345а)</p>	<p>е по скопость робинна съща. съ(с) члѣколюбіе и неиспитаны дълбоки работы и неслѣгоресаны майка ꙗ себѣ си направи истинински са въпльти а нѣ по привиденіе са направи члѣкъ . (л. 99б)</p>	<p>бгѣ ꙗ пріе и чѣсть, по законъ дето е по скопость робинна съща съ(с) члѣколюбіе и неиспитаны дълбоки работи, неслогоресани и майката себе си направи истинински са възпльти а не по привиденіи направи члѣкъ (л. 62б)</p>	<p>въседѣтель по(д)емленѣ(т). почитае законно юже не(с)ствѣ(м) работу соущѣ, члѣколюбіа неисчлѣдимы ми поучинами по сзмотреніѣ мѣрѣ себѣ сътвори. Истиною възпльць се а не мзчтаніемъ въчлѣив се. (л.196а)</p>	<p>по(д)емленѣть. Почитае законною же не(с)ство(м) рабѣ, члѣколюбіа неисчлѣ(д)мыми поучинами по сзмотреніѣ мѣрѣ себѣ сътвори. Истинною въпльць се а не мзчтаніемъ въчлѣив се. (л. 531б)</p>
<p>оти оувѣде црѣца и майка своа, и снѣ и бгѣ найвисоко ѿ сичкыте нѣта : дето около неѣ са власти : начѣла блгославѣть : пр(с)толы пѣать : херѣвими са чѣдѣть и радѣвать са:</p>	<p>оти завѣде црѣца майка своа, и снѣ, и бѣ найвисоко ѿ сичкыте нѣта. около неѣ са власти. начѣла блгославѣть. Прѣстола пѣать херѣвими са чѣдѣть и радѣва т'се.</p>	<p>оти ѡведе црѣца и майка своа снѣ и бгѣ най високо ѿ сичкыте нѣта, околѣ неѣ са власти начѣла блгославѣть престола пѣать херѣвими са чѣдѣть и радѣвать са. (л. 63а)</p>	<p>въведе те црѣ въз скровницѣ свою, идежете власти дароносѣ(т). начѣла бл(с)вѣть. прѣстола въспѣвають. херѣвими оудивляют се, радѣующе се.</p>	<p>въведе те црѣ въз скровницѣ свою, иде(ж)те власти дароносѣть. начѣла бл(с)вѣть. прѣстола въспѣваю(т). херѣвими оудивляют се радѣующе(с).</p>
<p>а серафими славѣть, свойго вл(д)жа, съ(с) скоп(с) истин'ски и със' прилика е была майка. оти нѣ като іліа, като възлѣзе на нѣто. нити като павель, до трето нѣе възлѣзе : ами досами црѣ(с)кы пр(с)толь на снѣ своего дости(г)на [и?] самовидно да го гледа, и със' многѣ и неисказанно прѣ(д)стои дръзновеніе (345б)</p>	<p>а серафими славѣть свойго вл(д)жа. съ(с) скопость истинински и съ(с) прилика была майка оти. нѣ като иліа прр(о)къ възлѣзе на нѣто. нити като павель до трето нѣе възлѣзе. ами досами црѣ(с)кы пр(с)толь на снѣ своего достигна. самовидно да го гледа. и съ(с) много и <u>неизрѣ(ч)нно</u> прѣ(д)стои дръзновеніе испльнены...(100а)</p>	<p>а серафими славѣть своегѣ вл(д)жѣ съ(с) скопость истинински (!). и съ(с) прилика е была майка мѣ оти не като иліа като възлѣзе на нѣто, нит(и) като павель до трето нѣе възлѣзе ами и до самси царьки престоль на снѣ, свогѣ до стигна самовидно да го гледа и със' много и <u>неисказанно</u> прѣ(д)стои дръзновеніа (л.63а)</p>	<p>славе(т) серафими своего ихъ вл(д)жы, не(с)твомъ истининимъ и сзмотре ніемъ въвшоую мѣрѣ. не во іако же иліа іако на нѣо възыде.ниже іако павель до третіаго нѣе възхыти се. нѣ до самого црѣ(с)каго прѣстола снѣ твоего достиже, самовидно зрѣци. исъ многымъ и <u>неизгланнимъ</u> прѣ(д)стоици дръзновеніемъ. (л.196а)</p>	<p>Славѣть серафими своего (ихъ) вл(д)жы не(с)ство(м) истининимъ и сзмотреніемъ въвшѣю мѣрѣ. не во іако(ж) иліа іако на нѣо възыде.ниже іако павель до третіаго нѣе въхыти се. нѣ до самого црѣскаго прѣстола снѣ твоего достиже, самовидно зрѣци. и съ многымъ и неизгланнимъ прѣ(д)стоици дръзновеніемъ. (л. 531б)</p>

По-нататък в компилираната творба отново се открива съответствие с текст от вече цитираното Слово за Успение Богородично на Андрей Критски, но този път – от Б-

редакция – може би това е индикация, че компилаторът е разполагал или е познавал преписи и от двете редакции на произведението. В текста от ръкопис Л 4 се съдържа лексикална добавка, която липсва в другите два преписа и има паралел в текста в НБКМ 307:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 307
<p>на този на(с) дх̄овны зовѣ обѣ(д) словесна наѣка, дато по плзты майка неисказанны рѣчи прѣдложи дх̄ов'на трапеза, словесна вина, и цото гледаме приказѣваніе тайн'ствѣное вг̄одѣманіе : [...нѣ]кой да не рече нѣ мы є драго тази ве(с)льба, оти нѣ є ѿ на(с), ами ѿ сама бѣца са є наготвила : да влѣзем по достоин'ство дешевное, оу длѣбина дх̄овна : себѣ си хѣбаве като за трапеза да приготви(м) тѣйна (в лявото маргинално поле) рѣбота нѣснаа, (345б)</p>	<p>за този на(с) дх̄овны обѣдъ словесна наѣка дато по плзти маика неисказанны рѣчи прѣ(д)ложи дх̄овна трапеза. словеска вина. и цото гледаме приказѣваніе тайн'ствѣное богодѣманіе. и некой да не ре(ч) не мы є драго тази веселба. Оти нѣ ѿ на(с) ами ѿ сама бѣца са є наготвила. да влѣзе(м) по достоин'ство дешевное оу длѣбина дх̄овна себѣ си хѣбѣе като за трапеза да приготви(м) тайна рѣбота нѣснаа съ(с) (л. 100а)</p>	<p>на себо на доуховное гоцнение призывает(т), словесъ по [плоти] мти словѣ. прѣ(д)лежить же нѣмоу тайни нѣкыи вѣ(д) и словесемъ вещь днѣ(с). Тайнамъ вг̄оданны(х) [га вѣ] и множествомъ томъ назъ днѣ(с) сѣобѣдникъ Страни...чимии. и высокы(х) видѣнии, недосни повѣститель. и да никто къ хѣдости нашего възрѣвъ смѣренна оуклони тоє ѿ... тѣко не нами, нѣ ѿ сама оутогови се бѣце. Ви(д)ми(х) сказани тайниага видѣниа. Намже поне(ж) испльнена трапеза дх̄овнине сь вѣдники съзываюци. (л. 255а-255б)</p>

Последният пасаж в компилираната част на преписите в НБКМ 721 и НБКМ 1078 има паралел в друго Слово за празника Успение Богородично, отново от Андрей Критски³², което се разпространява в балканската кирилска панигирична традиция в три основни редакции – А, Б и В, като поместеният текст в компилацията има паралел в преписи от Б-редакцията от това Слово, най-ранният препис е познат отново от Владиславовия панигирик РМ 4/8³³:

Л 4	НБКМ 721	РМ 4/8	Гилф 56	ЗШс19
<p>син'ца заедно при бѣца да пристѣпи(м), ликѣве ѿцѣ и</p>	<p>син'ца заедно при бѣца да пристѣпи(м).</p>	<p>Въси коупно къ бѣци сътѣцѣм се. лици ѿцѣ и</p>	<p>Въси коупно къ бѣци сътѣцѣм се. Лици ѿцѣ и</p>	<p>вси коупно къ бѣци сътѣцѣм се. ликѣве ѿцѣ патриархъ.</p>

³² Иванова 2008: 610. Това слово от Андрей Критски е отбелязано в ВHGа 1984: 1115а; СРГ III: 8183; РГ 97: 1089–1109.

³³ Единственият препис от А-редакцията на това Слово от Андрей Критски е известен от ръкопис ЗШс19, Михановичев хомилиар от XIII в. (Архив на Хърватската академия в Загреб) (Mošin 1955: 96–99; Богдановић 1982: 77, № 1037), а В-редакцията на Словото от Андрей Критски се среща в чети-минеи и сборници, съдържащи слова и жития, староизводни и новоизводни от XIV в.; Б-редакцията от това Слово се разпространява отново в познатите ръкописи – новоизводни чети-минеини и панигирични състави, от XV – XVI в. (Иванова 2008: 610). Издание в: Aitzmüller 1957: 2546–260, по което цитирам текста.

<p>патрїа(р)си, дсї пр(о)рческїй и сцїен ни[чьски] сзставленїа : дплскїи сзборь и оучтлїей сзсловїе, м(ч)никз плци, праведны дшїи, и прпдбны [чи]нове. сбкаквь възрасть, царїе, и <u>силни</u> (глоса в лявото маргинално поле) болѣри, момцы, и моми, ст(а)рц(и) сз(с) млади, хвалѣте и млїате са, [и реч]ѣте на бжїа майка речѣте . Бл҃жень е дв(м) дв(д)въ, отї е ѿ не говь корень бжїа майка изра(с)ла. (346а)</p>	<p>ликове и вцѣи и патрїарси. дсї. прр(о)чьскы(м)и сцїенники сзставленїа. и ап(с)лькы сзборь и Ѹчителїе сз славою. м(ч)никъ пльци, праведны дшїи. и прп(д)бны чїнове . сбкаквь възрасть. царїе <u>силны</u>. и болѣре. и момци и моми старцы. сз(с) млади. хвалете и млѣте се. и ре(ч)те на бжїа майка. Бл҃жень е дв(м) двѣдѣ. Отї е ѿ неговь корень бжїа манка израсла (л. 100б)</p>	<p>патрїархъ. дсї пр(о)рокъ и сцїенникъ сзставленїа. ап(с)ль сзборь. оучителїе и сзсловїа. м(ч)никъ пльци. праведникъ дшїе. прп(д)обныхъ чїни. дв(с)инство въсако и възрасть. царїе и <u>силны</u>. начелствоуощи и начелствоуемїи. юноше и двѣ. Старци сз юнотами, хвалите. молите се рцѣте м҃тери бжїи рцѣте, іако бл҃жень домъ двѣдѣвъ. ѿ него же чрѣсль бгѡ м҃ти израсла еси. (л.191а)</p>	<p>патрїархъ. дсї пр(о)р(о)къ. и сцїе нникъ сзставленїа. ап(с)ль сзборь. оучителїе и сзсловїа. м(ч)нїка пльци. праведникъ дшїе. прп(д)бныхъ(х) чїни. Дв(с)инство въсако и възрасть. царїе и силнїи. на челствѣюще и начелствѣемїи. юноше и двѣ. Старци сз юнотами, хвалите, молите се, рцѣте м҃ри бжїи, рцѣте, іако бл҃жень дв(м) дѣвъ, ѿ него(ж) чрѣсль бгѡ м҃ти израсла еси. (л. 555а)</p>	<p>д(ч)си пррч(с)ци и чьстителсци збори. апл(с)кое сзсвоуплїенїе м(ч)нч(с)ци народи. оучителски е тльпы праведныхъ дшїе. прѣп(д)обныхъ чїнове. власть вса и врьста. царїе и вельможе. властеле и владалоомни. юноты и двѣце. старци сз юныими. Хвалите млїте. Рцѣте м҃те ри бжїи рцѣте– коль бл҃жень домъ двѣдѣвъ. немоуже ѿ чрѣсль бжїи м҃ти израсте (л. 257б)</p>
--	---	--	--	---

Последната част – както в оригиналното Слово за Успение Богородично от Климент Охридски, така и в компилативната творба, е молитвата. Най-значима е преработката на текста в КУБ, осъществена спрямо доксологичната формула, запазена в последните редове на молитвата в текста от ръкопис Л 4:

Л 4	НБКМ 721	НБКМ 1078	НБКМ 307	НБКМ 155
-----	----------	-----------	----------	----------

<p>ТЫ И СЕГА СА непрестанно моли за на(с), дете твое стѣе оуспеніе, и на нѣто въ(з)шествїе <u>ДА ПЪЕМ</u> : сѣкак'ви <u>ПАТИМИ</u> ДА ѿпѣдишь, и волѣзнь и волѣсти да исцѣлишь, ѿ напасты и ѿ бѣды да ни избави(ш); еретици да потребишь, миръ на свѣтъ здравїе на снагъта, и на дѣшите спсѣніе да харижешь намъ. и цр(с)тво нв(с)ное да испросишь ѿ снѣ своего, гѣ бѣ и спсѣ нѣго (с)лв хѣ. ОТИ Е НЕМЪ ПРИЛИЧНО СѢКАКВА СЛА(В) ПОЧ(С)ТЬ И ПОКЛАНѢНІЕ, СЗ(С) ВЕ(З)КРАЙНИ НЕГОВЬ БАЩА, И СЗС' ПРѢСѢБІАТЬ И ЖИВОТВОР'НІАТЬ НЕГОВЬ(Т) ДХЪ. (346б)</p>	<p>ТЫ И СЕГА СЪ непрѣстанно моли за на(с). дете твое стѣе оуспеніе. и на нѣто възшествїе <u>ДА</u> <u>ПЪЕ(М)</u> сѣкаквы <u>(НА)ПАТИМИ</u> ДА ѿпѣдишь, и волѣзнь и волѣсти да исцѣлишь, ѿ напасты и ѿ бѣды да ны избавишь. еретицы да потребишь. Мир(р) на свѣ(т)ь здравїе. и на дѣшта спсѣніе да харижешь... цр(с)тво нв(с)ное и да испросишь ѿ снѣ своего. гѣ бѣ и спсѣ нашего ѿ(с) хѣ ОТИ Е НЕМЪ ПРИЛИЧНО СѢКАКВА СЛА(В) И Ч(С)ТЬ ВЪ ВЪКЫ ВЪКВ(М) АМИЪ: (л. 100б)</p>	<p>ТЫИ И СЕГА СА непрестанно млі за насъ дете твое стѣе Успеніа. на нѣто възшествїе <u>ДА ПЕЕМЪ</u> <u>СЕКАКВИ ПЪСНИ</u> <u>ПА(С)ТИНЫ</u> ДА ѿпѣдишь болезнь и болести да исцелишь ѿ напасты и ѿ бѣды да ни избавишь еретици да потребишь. миръ на светать з(д)раве на снагата на дѣшите спсѣніе... цр(с)тво нв(с)ное. да испросишь ѿ снѣ своегч гѣ бѣ и спсѣ нашего ійсѣ хр(с)та оти немъ приличе секаква, слава, ПОЧ(С)ТЬ И НЕГВЪ ДХЪ, И СЕ.... ТИ И СЕКВГИ ДОРИ ДО КРА(И) СВѢТА. ВЪ ВЪКИ ВЪКВЪЗ АМИЪ. (л. 63а)</p>	<p>ТЫ же и нѣна непрѣстанно за ны помлі се, твое стѣе оуспеніе почитающе, всакыне стр(с)ти ѿ(т)гонѣци и волѣзны исцѣлѣющи, напасты расточѣци ереси потреблѣющи миръ и з(д)равіе подающи, (л. 258б)</p>	<p>ТЫ же нѣна непрѣстанно за ны помлі се. твое стѣе оуспеніе почитающе. и всакыне стр(с)ти ѿгонѣци. волѣзны исцѣлѣющи и напасты расточѣци. и ересы потреблѣющи. миръ и здравїе подающи. (л. 375б)</p>
--	--	--	--	---

В приведения пасажа добре се виждат следите от хипотетичния архетип на компиляцията, в която е присъствала лексемата патими (гр. *πάθημα*, -атос от глагола *πάσχω*), „нешастия, страдания“, предадена с преосмисляне в по-късните преписи като (на)пастими (в НБКМ 721, л.100б) и като безсмисленото па(с)тины (НБКМ 1078, л.63а)³⁴.

³⁴ Според БЕР 5: 101–102 глаголна форма пати (3 л. ед. ч.) е отбелязана още в ръкопис, датиран XVв.; етимологията на „патия“ – „страдам, тегля“ тук се извежда от балк. лат. *ratio, ratire*, „търпя, страдам, понасям“. В БЕР са отбелязани форми като „патия“ със значение „страдание, тегло, патина“ (от Банат), но е отбелязана и диал. „патмо“, „патило“ със значение „страдание, болка“. В Л 4 е употребена форма за сегашно страдателно причастие от глагола „патия“, която е привична за автора на КУБ. В текста на молитвата в преписа в Л 4 е употребена още една форма, свързана с „патия“ същ. име в ж.р. мн. ч. „напасты“, която присъства и в текста на Климент Охридски; това може би е свидетелство, че книжовникът е различавал семантиката на думите патими и напасты. (в словата на Климент Охридски (Христова-Шомова 1994: 153) са отбелязани 10 употреби на думата напастъ, както и употреба и на съществителното напастень със значение „нешастен“). В текста на Климентовото слово (НБКМ 307 и НБКМ 155) на причастиято патими в КУБ съответства думата стр(с)ти. В КУБ в Л 4 са налични още думите волѣзнь, волѣсти, напасты, бѣды, сродни по значение с патими. Копистът на НБКМ 721 е отъждествявал думата с употребената по-долу в неговия текст форма напасты, поради което и е добавил надредно префикс (на), след като е написал (по уподобяване) пастими. Копистът на НБКМ 1078 вероятно е разполагал с препис, в който е имало вече погрешно предадена дума пастими. Текстът на КУБ се е разпространявал достатъчно дълго поне в две диалектни области, както и

6. Езикови особености на трите преписа от компилацията (предварителни бележки)

По отношение на правописните особености на новооткрития препис в ръкопис Л 4, забележителна е употребата на голяма и спорадично малка носовка, като голямата носовка се употребява на етимологичните ѝ места. Също така, редовно се употребява голям ер. В преписа от ръкопис НБКМ 1078 също се среща малка носовка, но инцидентно. Б. Цонев отбелязва в описа на ръкопис НБКМ 721, че особеност на правописа е употребата на малък ер (голям ер се предпочита само в предлози), а ударението според него е „правилно“³⁵. В преписа на компилацията в НБКМ 721 се открива показателното местоимение за време тогази (л. 99а: като са бѣха събраше **тогази** съ бжїе(м) повелѣніе ап(с)летє), което се среща в слова в ръкописи от I новобългарски тип³⁶. Същото показателно местоимение се съдържа и в преписа от НБКМ 1078, което характеризира редакцията на тези две слова. В преписа от Л 4, на съответната позиция (л. 344а Като са бѣха събраше **тогизи** съ(с) бжїе повеленїе ап(с)литє) присъства местоимението „тогизи“, характерно за друг тип – 4-ти и за различен книжовен център³⁷.

Сред особеностите на преписа на компилацията в преписа Л 4 е наличието на глоси в полетата, една от които съвпада с инкорпорирана в текстовете от НБКМ 721 и 1078 глоса – Л 4, л. 344б: рож(д)ство избѣгна ѿ гнилость (бел. ляво поле – ѿ тлє) и гробѣть гнилость не направи. НБКМ 721, л. 99б рож(д)ство избѣгна ѿ тлє гнилость и гробѣть гнилость не направи; НБКМ 1078 л. 62б рож(д)ството избегна и ѿ тлє гнилость и гробѣть гнилость не направи Тази глоса е съществувала като част текста в хипотетичния архетип, а в текста от XIX в. текстът е бил частично обработен отново – чрез добавянето на съч. съюз „и“ и членуване на съществителното „рождество“, може би по аналогия с предходно изречение в текста. При сравнение с текста от Словото на Андрей Критски се вижда, че в РМ 4/8 л. 181а текстът е следният: рож(д)ство избѣже тлє, и гробъ растлѣніе не сътвори, тоест, използвана е думата „тлен“ и в двете части на изречението, докато в Л 4 (и в другите два преписа) е налице синонимът „гнилост“, след което в ляво маргинално поле (л. 344б) е добавена синонимна

в различни времеви епохи (преписи от XVII, XVIII и XIX в.), когато биха могли да настъпят описаните промени в този откъс от финалната молитва.

³⁵ Цонев 1910: 375. Като че описът е недовършен в тази си част, тъй като описанието на езиковите и правописни особености на ръкописа завършва с „Идва и...“, след което текстът продължава с изречението „Съдържа на първите два листа продължение и завършек на слово за Константин и Елена“.

³⁶ Според определението на Б. Велчева (Велчева 1964: 159–233)

³⁷ Словото за Успение Богородично е едно от 11-те слова с маркер „тогизи“, които сформират част от състава на ръкопис Л 4 (Младенова, Петкова, Узунова 2016: 451) Повече за книжовния център „тогизи“, в който се преработват и преписват архаични слова – вж. Младенова 2013: 132–144.

гласа „от тлен“, във втората част на изречението „тлен“ отново е предадена като „гнилост“³⁸. Има още едно място в текста от Л 4, в който се среща подобна гласа – тя се намира на л. 344а–344б - бѣприличното тѣло ѿ мръзтво твор'наго тлѣнїа (в ляво маргинално поле: гнилостъ) приличаше да са не затвори. Този пасаж засега няма паралел в изворите на компилацията, но свидетелства за синонимите, които не само е познавал, но целенасочено е употребявал книжовникът.

В преписа Л 4 привлича вниманието и наличието на глагол, поместен единствено в него, който липсва в другите два преписа и там прави неясна фразата от компилирания текст – Л4: л. 345б: на този на(с) дх̄овны зовиѣ овѣ(д) словесна наѣка, дето по плъты майка неисказанны рѣчи прѣдложи дх̄ов'на трапеза; в другите два преписа от компилацията думата зовиѣ (отнесена към действията на Божията майка), е пропусната – в НБКМ 721: л. 100а: за този на(с) дх̄овны овѣдъ словесна наѣка дето по плъти майка неисказанны рѣчи прѣ(д)ложи дх̄овна трапеза; НБКМ 1078: на тойзи насъ дх̄овни ѿбедъ словесна наѣка, дето по плъти майка неисказанны рѣчи прѣ(д)ложи дх̄овна трапеза.

Връзката с по-ранни източници на компилацията се вижда в гласата на л. 343а в Л 4: сѣгѣбъ (несклоняемо прилагателно, означава „удвоен, двоен“), като думата не е поставена на правилното място в преписите от НБКМ 721 и 1078, преди нея е добавен предлога „заради“:

Л 4	НБКМ 307	НБКМ 155	НБКМ 721	НБКМ 1078
и стана заедно бѣ и члѣкъ, на (сѣгѣбъ) два скопоса	и въ(с) въкоупѣ бѣ и члѣкъ, <u>соукоупѣ</u> ѿ(с)ствомъ.	и въ(с) въкѣпѣ бѣ и члѣкъ, <u>сѣкоупѣ</u> ѿ(с)ство(м).	истина заедно бѣ и члѣкъ. на <u>два скопоса</u> <u>зара(д) сѣкоупѣ</u>	и истина заедно бѣ и члѣкъ на <u>два скопоса</u> <u>заради сѣгѣбъ</u>

В хипотетичния архетип на двата по късни преписа е имало стремеж да се уточни значението и така се е получило дублирането на първоначалната форма сѣгѣбъ със заради, но резултатът е неясен текст.

Системата на показателните местоимения е важна за определяне на произхода на компилацията. В препис НБКМ 1078 е налице употребата на показателно местоимение **тойзи** (м. р. ед. ч.), което се среща и на друго място в текста от този ръкопис – л. 61а: да

³⁸ Интересно е да се отбележи, че в Речник Тихонр. 2012: 137 „гнилост“ е представена основно с преносното си значение: „неприлични, непристойни, скверни думи“, на същата страница в речника е представено и прилаг. име „гнил“ със значение „който е разложен(за плът)“. Може да се предположи, че през XVII в. думата и производните ѝ са били широко разпространени и използвани и в пряко, и в преносно значение. В речник-индекс към изданието на Ловешки дамаскин № 5, О. Младенова и Б. Велчева са установили наличието на думата „гнилост“, ж.р. във форма „гнилости“, с преносно значение: с. 89–91 в „Поучение против пиянството“: дѣми бѣжи нематъ въ ѣстата си тѣх'ны. ами гнилости ради пїан'ство. (Младенова, Велчева 2013: 307, л. 87а от издадения текст, с. 323 от речник-индекс).

Ѡвѣрлимь тьмнина на тойзи светъ; същата употреба на това е и в преписа от ръкопис НБКМ 721, л. да Ѡфрълимь тьмнина цю є на тойзи светъ (текстът е от „основния“ и „преработен“ текст от похвалното Слово на Климент Охридски). Докато в ръкопис НБКМ 1078 местоимението тойзи има малко по-честа употреба (2 употреби), то в преписа от ръкопис НБКМ 721 същото местоимение се наблюдава по-рядко (1 употреба), като някои от замените му доближават текста до по-ранния текст в Л 4. Употребата на местоимението в това лице и число е характерна за балканските говори³⁹.

В системата от показателни местоимения в два от преписите от компилацията се наблюдава употребата на някои архаични сложни форми: „таквогози“ (НБКМ 721 л. 98б: за таквогози и животь дето не Ѡмира излезе; НБКМ 1078 л. 61б: за тъквогѡси и живѡтъ дето не Ѡмира излезе (тази част от текста в Л 4 липсва). Това показателно местоимение за качество, за ср. р., в чиято форма е съхранено старо склонение на прилагателно местоимение, е употребено в Слово, посветено на св. Николай Мирликийски в архаични дамаскини като Протопопинския дамаскин, в Пловдивския дамаскин и др.⁴⁰

Интересна е употребата – засвидетелствана на едно място, но и в трите преписа от компилацията – на показателното местоимение тѣй – показателно наречие за начин, което според Б. Велчева не се среща в творби от 1 нвб. тип, открива се в Свищовски и Беленски дамаскини⁴¹. В НБКМ 721, л. 99а: на таквизи тѣй да Ѡговоримь, в НБКМ 1078, л. 61б: на тъквизи тѣй да Ѡговоримь като би речено, Л 4 л. 343а: на таквизи тѣй да Ѡговори(м). Според Б. Велчева тази форма се среща ограничено в паметниците до XVII – XVIII в., за разлика от по-късните паметници, където е налична често – в Беленски дамаскин, в Свищовски дамаскин, в ЦИАИ 133, в НБИВ 347 и др. В текста от НБКМ 721 не се среща форма „така“⁴².

Показателно местоимение ср. р. ед. ч. „това“, което според Б. Велчева се среща като единствена форма за среден род в новобългарските дамаскини от първи тип⁴³ се открива и в преписа от НБКМ 1078, и в НБКМ 721, но в Л 4 се употребява системно формата тѣй; тя е използвана на местата, където в другите два преписа се употребява „това“. Според Б.

³⁹ Велчева 1964: 171–173.

⁴⁰ Велчева 1964: 207–208.

⁴¹ Велчева 1964: 222–224.

⁴² Велчева 1964: 223.

⁴³ Велчева 1964: 184.

Велчева тази форма измества местоимението „този“ и се разпространява през XVIII – XIX в. в северозападните говори, но произходът ѝ не е съвсем ясен⁴⁴.

Към източно-българска говорна област насочва лексемата **баца**, налична в Л 4, която съответства на **ѡецъ** от финалната формула в края на текста.

Характерна за произведението е употреба на думи от гръцки произход, възприети широко в книжовния новобългарски език – сред най-често употребяваните е „скопос, скопосна“ (със значение „ред, порядък“ (и съответно формираното от това значение прилагателно име)⁴⁵ присъства и в трите преписа, без правописни отклонения в изписването на думата – например в НБКМ 721 л. 98б: истина заедно **бѣ** и **ѡлѣкъ**. на два скопоса **зара(дї) сѡгоубѣ**; л. 99а: на своата рож'ба **скопосътъ** и дългътъ плаща. 99б: жена **нѣето прѣминъла съ(с) чистота скопостна**; л. 99б: самите **серафїмскыи скопосе прѣминъла**; 100а: дете е **по скопость робинѣ съца**; л. 100а: **съ(с) скопость истинскыи и съ(с) прилика бѣла майка оти**. Вижда се, че думата присъства в текста в строго определен контекст, свързан почти винаги с описанието на основни характеристики на личността на Богородица – „същност“, „природа“, „характер“, а също и със значение „изрядна“. В част от употребите думата се използва, за да характеризира същността на Исус Христос (неговите две природи – на човек и на бог), тук тя се превежда отново като „същност“, „природа“, „характер.

Пак с произход от гръцки език е лексемата „харижа“, с относително честа употреба – в преписите от НБКМ 721 и в Л 4 и малко по-рядка в НБКМ 1078 в края на компилацията, в нейната молитвена част. Тя се употребява със значение „дарявам“, „давам“ и идва като превод на съотв. място в текстовете от похвалното Слово от Климент Охридски⁴⁶.

⁴⁴ Велчева 1964: 186–189.

⁴⁵ Геров 1904: 174, също така и БЕР 8: 779–780 думата се среща в Речник Тихонр. 2012: 905–906 с три значения: “1. Умение, способност; 2. Начин, способ; 3. Същност, най-важно съдържание“. Там е отбелязано, че **скопость** се употребява като синоним на „скопос“ (вж. и речник-индекс у Младенова, Велчев 2013: 397).

⁴⁶ Думата е отбелязана в Речник Тихонр. 2012: 1075, както с форма за несв. вид на глагола, така и с форма за св. вид, като там е представена и форма „хар“ от ж. р. ед. ч. (за която не е отбелязано дали със сигурност произлиза от „харизвам“) която означава „полза, нещо придобито, спечелено, придобивка“, което свидетелства, може би, че думата „харизвам“ и „харижа“ е навлязла в езика много по-рано и е получила разпространение – среща се в народни поговорки (напр. „На харизан кон зъбите не се броят“); в речника на Найден Геров думата липсва; в гръцко-български речник, изд. на БАН (Гръцко-български речник 1957: 557) **χαρίζω** има значение 1. подарявам, харизвам; 2. опрощавам. В БЕР думата липсва, тъй като изданието на речника не е стигнало до тази буква; у Филипова-Байрова 1969: 169 значението на думата се определя като „подарявам“.

Интерес представлява словоформата „неслугоресани“ (прилагателно име, мн. ч., ед. ч. „неслугоресан“, може би със значение „неподчинен“)⁴⁷ се употребява и в трите преписа от компилацията, може би е диалектна форма, присъща на езика на книжовника, съставил хипотетичния архетип на компилацията – Л 4, л.345а: *със' чл̄колюбіє и неиспитаны дълбоки работы [и?] неслѣгорѣсаны майка ѣ себѣ си направи*; НБКМ 721, л. 100а: *съ(с) чл̄колюбіє и неиспитаны дълбоки работы и неслѣгорѣсаны майка ѣ себѣ си направи*, НБКМ 1078 л. 62б: *съ(с) чл̄колюбіє и неиспитани дълбоки рабѣти, неслогоресани и майката себе си направи*. Изворот, от който е взет и преработен този пасаж е от Слово на Йоан Дамаскин; в РМ 4/8, л. 196а изглежда така - *чл̄колюбіа неизслѣдимыми поуѣинами по съмотреніѣ мѣтерь себѣ сътвори*. – книжовникът е преработвал и превеждал неизслѣдимыми поуѣинами в неиспитаны дълбоки работы [и?] неслѣгорѣсаны.

Необходимо е да се отбележи липсата на турцизми в текста.

Във фундаменталния труд на Е. Дьомина са посочени четири типа новобългарски дамаскини според относително устойчивия им състав⁴⁸, като КУБ се открива в ръкописи, възхождащи според изследователите към различен тип: ръкопис Л 4 от края на XVII в. (IV новобългарски тип), НБКМ 721, дамаскин от XVIII в. (I редуциран новобългарски тип), НБКМ 1078, сборник със смесен състав от XIX в. (съдържащ творби, включвани в състава на дамаскините от III новобългарски тип и др.). Както посочих по-горе, Б. Велчева обосновава три групи текстове в дамаскините според системата на показателните местоимения и наречия, въз основа на употребеното в тях наречие за време – „тогази“, „тогива“ и „тогизи“, които са свързани с тяхната локализация⁴⁹. Най-ранният ръкопис Л 4 се свързва от О. Младенова и другите две изследователки с книжовен център тип „тогизи“, в който са били преписвани, обработвани и компилирани архаични текстове; те смятат, че копистът на Л 4 представя правописно-езикови особености на Карловско-Кукленската книжовна школа. Преписът безспорно пази текст, най-близък до хипотетичния архетип. Това показва движението между ръкописите и преди всичко – усвояването и преписването на творби, създадени като компилация в източна говорна област (Карловско-Кукленска школа – за предполагаемия архетип на Л 4), пренесени в говорна област със западни черти

⁴⁷ Значението на това прилаг. име все още остава неясно, но в БЕР (БЕР 7 2010:120) е отбелязана форма „слугурясвѣм се“ със значение „лягам да почивам, отпускам се“, чиято употреба произхожда от Еленско.

⁴⁸ Дьомина 1968: 54–63.

⁴⁹ Велчева 1964: 159–233.

– неидентифицирано книжовно средище във Врачанско (721), и по-късно разпространили се и в други книжовни средища дори и в началото на XIX в., за което говори преписът в НБКМ 1078.

Поради богатата украса на заглавието на преписа в НБКМ 721, както и особеностите изобщо на украсата в ръкописа, би могло да се предположи, че НБКМ 721 е писан в голям манастирски център във Врачанско с традиции в украсата на ръкописи. По-късно особеностите на съставите се преплитат, книжовниците заемат от различни източници. Така особеностите на състава на НБКМ 1078 го свързват както с първи и четвърти тип новобългарски дамаскини, така и с трети тип.

Компиляцията е свидетелство за адаптирането на новобългарски език не само на творчеството на старобългарския писател, но и възприемането на по-старата традиция за прослава на празника от авторитетни църковни отци. Промените, настъпили в текста, са свързани с изтъкване значението на празника. За основа компилаторът е избрал оригиналното Климентово Слово, което е познавал. Използвал е текстове, близки до преписите в НБКМ 307 от XIV в. и до Владиславовия панигирик РМ 4/8. Въпреки описаните по-горе различия, можем да заключим, че компилативната творба е изградена върху модела на похвалното Слово за Успение Богородично на Климент Охридски.

Появата на КУБ и причината тя да бъде включена в дамаскини от различен тип и в сборник със смесен състав се свързва както с особеностите на състава на сборника „Съкровище“ и необходимостта от включване в него на произведение за този почитан църковен празник, така и с високата оценка, която е дадена от неизвестния автор на компиляцията за качествата на Климентовата Похвала за Успение, която е представена почти в пълния си текст в това съчинение.

Несъмнено високият авторитет на Андрей Критски и Йоан Дамаскин, произведенията на които са преведени и многократно преписвани в старобългарската литература, е бил известен на автора. Използването на извадки от похвални слова от тези автори в компиляцията показва, че мястото, където тя е била съставена, е манастирски или епархийски център, в който са се пазили и преписвали ръкописи, съдържащи техните съчинения. Вероятно те са били панигирични и чети-минейни сборници от типа на Владиславовия панигирик, панигирият на Мардарий Рилски и др, които са могли да бъдат образец за извадките – компилаторът ги е познавал добре и е могъл да включи в съчинението си някои от най-популярните части от творбите на църковните отци.

Използвана литература

- БЕР 1979: БЕР 1979: *Български етимологичен речник*. Т. 5, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1979 (вт. изд. 2012 г.).
- БЕР 2002: *Български етимологичен речник*. Т. 6, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- БЕР 2010: *Български етимологичен речник*. Т. 7, София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010.
- Богдановић 1982: Богдановић, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI – XVII века)*. Београд, Српска академија знаности и уметности, 1982.
- Велинова 1987: Велинова, В. *Композиционно-стилистични принципи в похвалните слова на Климент Охридски*. София, 1987, кандидатска дисертация, машинопис.
- Велчева 1964: Велчева, Б. „Показателни местоимения и наречия в новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в.“ *Известия на института за български език*, кн. X, 1964, 159–233.
- Геров 1904: Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5. Пловдив, печ. „Съгласие“, 1904.
- Дьомина 1968: Демина, Е. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века*. Ч.1. *Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов*. София, Изд. на БАН, 1968.
- Дьомина 1971: Демина, Е. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века*. *Изследование и текст*. София, Изд. на БАН, 1971.
- Иванова 2008: Иванова, К. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Йорданова 2003: Йорданова, М. „Словото на ап. Тома за въздвижението на св.Панагия. Текстологически наблюдения.“ В: *Пъти достойнъ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров*. Съст. Анисава Милтенова. София, ИЦ „Боян Пенев“, Институт за литература, БАН, 2003, 275–284.
- Климент Охридски 1970: Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т.1. (обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов), София, Изд. на БАН, 1970.
- Кузидова-Караджинава 2012: Кузидова-Караджинава, И. *Южнославянски антологии със сентенции през Късното средновековие*. (Studia medievalia Slavica et Byzantina 2), София, ИЦ „Боян Пенев“, БАН, Институт за литература, 2012.
- Милтенова 1991: Милтенова, А. „Хомилиите на Климент Охридски в късната средновековна българска книжнина.“ В: *Кирило-Методиевски студии*, 8. София, Изд. на БАН, 1991, 84–99.
- Мирчева 1990: Мирчева, Е. „Поучението за Рождество Богородично на Климент Охридски в ръкописната традиция на XVI – XVII в.“ *Български език*, № 6, 1990, 480–487.
- Мирчева 1992: Мирчева, Е. „Към въпроса за недамаскиновите слова в дамаскините (Слово за Рождество Богородично в Тихонравовия дамаскин).“ *Проглас*, № 2, 1992, 11–22.
- Мирчева 2001: Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII в.* София, изд. Faber, 2001.
- Младенова 2013: Младенова, О. „Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в.“ В: *Етрополската книжовна школа и българският XVII в. Сборник материали от Националната конференция „Етрополската книжовна школа и културният живот през XVII в. в българските земи“*, София 20–21 май 2010 г. София, изд. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132–144.
- Младенова, Велчева 2013: Младенова, О. Б. Велчева. *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII в.* София, изд. на НБКМ, 2013.
- Младенова, Петкова, Узунова 2016: Младенова, О., Н. Петкова, Е. Узунова. „От датировката на българските дамаскини от IV група към хронология на книжовното средище *тогизи*.“ В: *Vis et Sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova. Нови извори, интерпретации и подходи в медиевистиката*.“ София, ИЦ „Боян Пенев“, 2016, 440–455.

- Радославова 2020: Радославова, Д. *Българската книжнина от XVII в.: центрове, книжовници, репертоар*. (Studia mediaevalia Slavica et Byzantina 6), София, ИЦ „Боян Пенев“, БАН, Институт за литература, 2020.
- Речник Тихонр. 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII в. (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. гл. ред. Е. И. Дьомина, София, изд. „Валентин Траянов“, 2012.
- Станчев, Попов 1988: Станчев, Кр. Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София, УИ „Климент Охридски“, 1988.
- Стойкова, А. *Физиологът в южнославянските литератури*. София, Изд. на БАН, 1994.
- Стоянов, Кодов 1964: Стоянов, М., Хр. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София, ДИ „Наука и изкуство“, 1964.
- Филипова-Байрова 1969: Филипова-Байрова, М. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София, Изд. на БАН, 1969.
- Филипова-Байрова и колектив 1957: Филипова-Байрова, М. Балджиев, М. Ботон, Ив. Дуйчев. *Гръцко-български речник*. София, Изд. на БАН, 1957.
- Христова 1996: Христова, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново, Изд. „ПИК“, 1996.
- Христова и колектив 2009: Христова, Б., В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке*. Санкт Петербург – София, УИ “Св. Климент Охридски “ 2009.
- Христова и колектив 1982: Христова, Б. Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII в., запазени в България. Своден каталог*. София, Т.1, Изд. НБ „Кирил и Методий“, Българска археографска комисия, 1982.
- Христова-Шомова 1994: *Речник на словата на Климент Охридски*. София, УИ „Климент Охридски“, 1994.
- Цонев 1910: Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т.1. София, Държавна печатница, 1910.
- Цонев 1923: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т.2. София, Държавна печатница, 1923.
- Aitzmüller 1957: Aitzmüller, R. *Mihanović homiliar. Editiones monumentorum slavicae veteris dialecti*. Graz, 1957.
- BHGa 1984: *Bibliotheca hagiographica graeca. Auctarium*, ed. François Halkin, Subsidia Hagiographica 47. Brussels: Société des Bollandistes, 1969.
- CPG III: *Clavis Patrum Graecorum*. III. *A Cyrillo Alexandrino ad Iohannem Damascenum*, (nos. 5200 to 8240). Turnhout, Brepols publishers, 1979.
- Naralambakis 2012: Naralambakis, M. *The Testament of Job*. Bloomberg, London, 2012.
- Kotter 1988: Kotter, B. *Die Schriften des Johannes von Damaskus*. 6 delen. Berlijn / New York, 1969–1988.
- Miltenova 2018: Miltenova, A. *South Slavonic Apocryphal Collections*. София, ИЦ „Боян Пенев“, Изток-Запад, 2018.
- Mošin 1955: Mošin, Vl. *Čirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I dio. *Opis rukopisa*. Zagreb, 1955.
- PG 97: Migne. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. Т. 97. 1865.

Научен консултант: Анисава Милтенова